

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՃԻՐԱԿՈՒՄ

Ճիշտ են նկատել մեծերը, որ երաժշտությունը եամաշխարհային լեզու է. աինգերակն լեզու, որը առանց լեզվական արգելքների ու քավիդների կարող է ներթափանցել մարդու (և ոչ միայն մարդու) ներաշխարհը, ոգևորել ու եուզել նրան, ոգեշնչել ու մարտի մղել, ինչպես նաև տխրություն ու թախիծ ներշնչել մարդուն: Երաժշտությունը արվեստների բոլոր անսակներից տարբերվում է իր ներշնչանքով, իր կախիսրդիչ ենչյուններով: Եվ Կոմիտասն այն աաղանդավոր արվեստագետն էր, որ լույս աշխարհ եամեց եայ զեղջուկի ու աշխատավոր ժողովրդի եոզևոր եարստության անսպառ զանձեբը, նրա երաժշտական ճարտարապետությունը, նրա երաժշտական մանրանկարչությունը, նրա երաժշտական տաղերգությունը, և ինքն էլ եղավ այդ երաժշտության մարմնացումը, եայկական երգերի ամնման կատարողը:

Խուդ կանչող մեծ վարպետը (այդպես էին նրան կանչում շինականները) իր աստվածաշնորհ աաղանդով Ալազյազի ու Արարաաի բարձունքների վրա, Լառու սաթերի ու Միսիանի ձյունապաա զագաթների վրա կյանք առած երգերը եավաքեց և «ղաշնակելով նրանց ավեց դասական երաժշտության վայելչություն», գրում է երաժշտագետ Ռուբեն Թեբլեմեզյանը: Նույն Թեբլեմեզյանը Կոմիտասին դնելով աշխարհաեոչակ երաժիշտների կողքին՝ գրում է. «Հանճաբեղ Վազնեբը իր խոր, վիիխսոփայական օպերաներով, եավիտեմական կուտ ընրկեանքի ևրգիչ Բեթեովենն իր սիմֆոնիաներով, Չայկովսկին՝ մաեվսն ախարթյան, մերսմաղձոտության և սիրո կարոասի եեղինակը, իր սիմֆոնիաներով, Բերլիոզը եոզեկսն եույզերի և սյորթկումների իր ցնցող գործերով և դիրտոուգ դաշնակաեաբ Լիստը իր ոարսոդիաներով եամաշխարհային եոչակ վայելեցին: Եթե Կոմիտասս վարդապետը չկարողացուլ նրանց եոչակն ստանալ, եամեմայն զեպս նա մեր երաժշտական ասպարեզում նույն դեբը խաղաց»:

Կոմիտասը ոչ միայն Հայաստանի և եայաբնակ զավառներից երգեր էր եավաքում ու մշակում, այլ նա այդ ևրգերը աարածում էր աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ Բեռլին, Փարիզ, Ցյուրիխ, Ժնև, Լոզան, Բեռն, Պոլիս, Վեմեաիկ, Կաեիբե, Ալեքսանդրիա, Իզմիր, Աաարազար, Էսկիշեեեր, Աֆիոն-Գաբաեիսաբ, Չմյուռնիա, Կուաիմա (Քևոթաեիա), Արմաշ, Թիֆլիս, Բաքու, Բաթումի, Իզդիր, Հայաստանում՝ Երևան, Էջմիածին, Բյուրական, Ապաբան, Ըիրակ, Գավառ, Ղարաքիլիսա և բազմաթիվ այլ վայրեր... Աեա Կոմիտասի եամերգային շրջագայությունների ու եթգերի եավաքման աշխարհագրությունը՝ ոչ ամրուջությամբ:

Կոմիտասի նման բազմավորձ ու ենուա բանաեավաքը շատ լավ գիաեը Հայասաանի ու Հայասաանից դութս եայաբնակ վայթերում ժողովրդի կյանքն ու կեմցաղը, նա երաշալի գիաեը, թե որ շրջանի ու որ զավառի ժողովուրդն է ավելի սաեղծագորձ ու ֆուլկլորով եարուստ: Նա լավ գիաեթ, որ Ըիրակի ժողովուրդը օժաված է ստեղծագործական ասավածաաուր շնորեբով, որ այդ ժողովուրդը բազմաթիվ եեքիաթների, ամեկոտների, առակների ու ասացվածքների եեա սաեղծել է նաև եագարավոր ժողովրդական եթգեր ու մանիներ, այդ պաճառով էլ նա Ըիրակ է այցելել մի քանի անգամ:

Կոմիտասի առաջին այցը Ըիրակ լինում է 1899 թվականի սեպաեմբերին, եր 3 աարի Բեռլինում սովորելուց եեառ վեբաղառում էր Էջմիածին: Ձինված երաժշտական բարձագույն կրթությանը ու լուսավոր եայացքներով, եաթուսա ծրագրերով ու իր ժողովրդին անմնացորդ օաաայնլու անսասան վճռականությանը, արտաքնապա եվրոպականացած, բայց եոզով ու էությամբ եայ մնացած, ուլիղ երեսունը բուրոած եայր Կոմիտասը զնացքով եասնում է Թիֆլիս, աալա՝ Ալեքսանդրապոլ. (զնացքը ընդամենը մի քանի ամիա առաջ էր մուաք գոթել այս ավանդապաե ու Հայաստասր շաա թե քիչ քաղաքի աևսբ ու կեմցաղ ունեցող միակ բնակավայրը: Երևանը, որ դեա գյուղաքաղաքից չէր տարբերվում, առաջին զնացքն ընդունեց միայն երկու աաբի եետո՝ 1901 թվականի դեկաեմբերի 13-ին):

Կոմիտասը տեղեկություն ունեք, որ Ամեմայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը իր թոռնիկների եեա եանգսաանում էր Բյուրականի կաթողիկոսական ամառանոցում, ինքն էլ Բեռլինից դաշնամուր էր թերել Հայրիկի թոռնիկների եամար:

Նա գիտեր, որ իր ճեմարանական ընկեր Հակոբ քահանա Խաչվանքյանը Յոթվերջ եկեղեցում է ծառայում. հարմար առիթ էր ընկերոջը տեսնելու և եղածիշա-երգահան Նիկողայոս Տիգրանյանի հետ ծանոթանալու: Դաշնամուրը լգահ է ապիս կայարանի պահասենյակում և եարցոսիրոճով գտնում է Նիկողայոսի տունը:

«Չիճըը առաջին անգամ ճանցա 1899 թվին, երբ Բեռլինեն դեպի Էջմիածին իր վերադարձին՝ Կոմիտասը եկած էր Լեհինակուս, մեր աունը՝ մասնավորապես ինձ հետ ծանոթանալու նպատակով,-հեաագայում եիշում է Ն. Տիգրանյանը,-Քաճի մը օր եյուր մնաց մեզի. մեր օրերը անցուցիճը արևելյան և եայ ժողովրդական պարերգերու ուսումնասիրությանը, որոնք առանճնապես կենտաքքրեին գիճըը»:

Թե Կոմիտասը այդ օրերին հնչեց երգեր ու պարերեգեր է ճայնագրել, Տիգրանյանը չի գրում, միայն նշում է, որ Կոմիտասին շատ է դուր եկել իր նոր մշակած ու ճայնագրած «Ռանգին», որը նա օգտագործել է իր մշակած սուրեղանակներում:

«Մեր առաջին եանդիպումներեն վերջ Կոմիտաս և ես դարճանք հարագատ մտերիմներ,-գրում է Տիգրանյանը և շարունակում է պատմել իրենց հետագա եանդիպումների և Կոմիտասի՝ իրենց տունը եանախ հյուրընկաղելու մասին: Հետագա եանդիպումների մասին գրում է, որ եենց Կոմիտասն այցելում էր իրեն, ասում էր. «Եկեր եմ օգտվելու Նիկողայոս Տիգրանյանի երաճշասական շունմարանեն»:

Տիգրանյանը պատմում է նաև (նա իր եուշերը պատմել է Կոմիտասի սանուեի Աղավնի Մեարոպյանին. վերջինս էլ վերապատմում է իր շաս արճեքավոր եուշերում, որոնք ասարգրված են «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» գրքում, Երևան, 1960), որ իրենց անեցիկեքը եաիշասակված են եղել Կոմիտասի քաղցր ճայնով, և Կոմիտասը մեծ հարգանք էր վայելում թե՛ իրենց ասանը և թե՛ ամբողջ Գյումրիում: «Երբեմն մեծ պատրասաություններով վաղ առավոտեն կառքերով գրոսանքի կերբայիճը Մրիաչույի եգերքները,-պատմել է Տիգրանյանը Աղավնի Մեարոպյանին,- Կոմիտասի երգի ճայնը կարճագուճքեր ամեն կողմ, և այնեղ գանվողները կեավաքվեին մեր շուրջը: Շաս անգամ ալ, երբ իճը և ես Ալեքսանդրապուլի գյուղերը կերբայիճը կառքով կամ ոարքով, ճամիան՝ եեռուեն կամ մոտեն յսած ամեն մեկ երգը գրի կառներ հայկական ճայնանիշներով, և մեր վերադարձին՝ մեր տեեցիներու խնդրանքին վրա գանոնք, գարմացեելով գիս իր քացառիկ ընդունակություններով, կերգեր»:

Մեկ ուրիշ հանդիպման մասին Տիգրանյանը պատմել է եետկյալ դեպքը. «Անգամ մը, ամառային օր մը Լեհինականի Չյու գյուղեն, երբ ոարքով կվերադառնայիճը, դաշուսյին ասարածության մեջ եանկարճակի անեղատարաիի մը թոնվեցանք...Հանկարճ Կոմիտաս ճշմարիա գյուղացիի մը երգային եգոր ճայնով սկսավ դեպի մեզ օգնության կանչել եեովեն անցնով սաղաղան մը...Երբ սաղապանը մեզ մոտեցավ, Կոմիտասը խնդրեց մեզ միճչև քաղաք փոխաղրելու եոճարությունը: Մաղապանը գոեունակ ճախտով մը պասասխանեց անոր՝ ըսելով.

–Քո քաղցր ճայնի խաթրուն ես քեզի աշխարեի ճայն էլ ասնելու պասարասս եմ...

Ու երբ աուն են եասել, սաղապանը Կոմիտասի աջը եամրուրելով (իսկ նա կղերական սքեմի մեջ էր) ասել է.

–Հագար աիսոս, որ կյանքիս այս թախասավոր օրը այսքան շուտ անցավ:

«Այդ անմոռանալի օրը,-գրում է Ն. Տիգրանյանը,-ես կուշա ու կուտ վայելեցի Կոմիտասի քաղցրալուր և եգոր ճայնի ելեջները, որոնք կարճագանքեին մեր եայրենի դաշաերուն մեջ...»

Ալեքսանդրապուլից մի հարմար ճիասայլ վարճելով՝ Կոմիտասը դաշնամուրով ուղևորվում է Բյուրական. Կոմիտասին օգնության էին եկել Հայրիկի որդին՝ Խորենը և նկարիչներ՝ Կոմիտասի մաերիմ ընկերներ Փանոս Թերյեմեզյանն ու Եղիշե Թաղևոսյանը: Խրիմյանի թոռնուեու՝ Կարիեեի պատմելով. չաիագանց սրտաոուչ է եղել երկու մեծ մարդկանց եանդիպումը: Հենց այսուեղ է, որ առաջին անգամ նոր դաշնամուրի նվագակցությանը Կոմիտասը երգում է՝

Հայրիկ, եայրիկ, քո եայրենիք

Վասպուրական մեր աշխարե,

Վարդի փոխան քեզ վուշ բերավ,
Ցավերդ դառան բյուր հագար:
Հայրիկն ասաց՝ «Իմ հայրենյաց
Փուշն անուշ է, քան գվարդ,
Եվ այն փշոց մեջը դարձյալ
Կը որոնեմ ես սիրուն վարդ»:

Կարինեի պատմելով՝ ամթալջ մի շարաթ ևրգ ա պար, խնջուլք էր կաթողիկաական ամառանոցում. «Հեովեն, մոռեն շնորհավորողները անպակաս էին, Հայրիկի առաջարկով Կոմիտաս կերգեր, ետնախ էլ կպարեր... Անոնք դեմ-դիմաց եայ ժողովրդական ու մարաական պարեր կպարեին», - վերեհիշում է Կաղինե Խրիմյանը:

Այդ մի շարաթվա բնթացքում բյուրականցիներն ու մոռական գյուղերի բնակիչները, որ գալիս էին վեհախառնի աջն առնելու և իրենց «խաղ կանչող» վարդապետի վերադարձը շնորհավորելու, հաղթացրին Կոմիտասի երգանացանկը. նա առիթը բաց չէր բողոքում լսած երգերն ու պարեղանակները ծագագրպանում գրի առնելու: Այստեղ ասարեց սրնգաեարները Կոմիտասին ծիղանի փայտից պատրաստած մի երաշալի սրինգ են նվիրում, իսկ երիտասարդները խնդրում են, որ վարդապետը իրենց եեա մի երկու օրով բարձրանա քառագագաթ Արագածը, լեռնային մաքուր օդ շնչի, վայելի ծաղկանց բույրն ու ստոնորակ աղբյուրների կարկաչը:

Կոմիտասը չէր եղել Արագածի լսնջերին. դա նրան երասյուրում է, մանավանդ որ այնտեղ կլսեր ու կծայնագրեր քրդական երգեր ու պարեղանակներ: Եվ եաջորդ օրը Կոմիտասը երիտասարդներին եեա բարձրանում է Ալագյազի լանջերը: Ու մինչ պատրաստ կլիներ եովվական խորովածը՝ «եովվովխորովում», Կոմիտասը օրպանից եանում է նվեր սաացած սրինգն ու սկսում «Հովվր կանչը» սքանչելի մեղեդին և երգում է մի քանի քրդական ևրգեր, որոնք գարնացնում են քուրդ եովիվներին: Ի՞նչ իմանալին այդ լեռնաբնակ խաշնարածները, որ իրենց առ երգերը նույն երիտասարդը ենչեցրել է Բեովիմում ընդսմենը մի երկու ամիս առաջ:

Իր քաղցրաեանչյուն ձայնի, մարդկային բաղձր եաականիշների, բարեկիրթ վերարերմուքի և ռազմաթիմ այլ բարեմասնությունների եամար Խրիմյան Հայրիկը Կոմիտասին շաա էր սիրում և ուր որ գնում էր, եետն էր աանում: Ես աեա 1904 թվականին Վեեաիառ եայրապետը Կոմիտասի եեա այցելում է Վրասաանի թեմ, սր քանի օր մնում են Թիֆլիսում և էջմիածին վերադարձին մի երկու օրով հյաւրընկալվում են Ալեքսանդրապոլում, իջեանում են եոզեոր առաջնորդի աանը: Մա արդեն Կոմիտասի երկրորդ այցն էր այս հյուրընկալ քաղաքին: Այս մասին իր հուշերում պատմում է Կոմիտասի սանուեին՝ Մարգարիա Բարալսնը: «Աեագին ժողովուրդ է եավաքվում եոզեոր առաջնորդի պաաշգամրի առաջ՝ Խրիմյանին տեսնելու»: Դուրս է գալիս Խրիմյանը, օրենում է ժողովրդին, եուսադրում է նրան ու շաա եանդիսավոր «պաեպանի» է կարդում, բայց ժողովուրդը չի ցրվում. լսել էին, որ Հայրիկի եեա է նաև Կոմիտաս վարդապետը: «Ամբողջ ժողովուրդը սկսում է նրան կանչել և չեն եանգսաանում, մինչև նա չի ելնում պաաշգամր և սկսում երգել: Կաքավին նման կլկլում և մի երգ մյուսին եաև կաաարում, մինչև իսկ «Իլն յանանը»՝ ժողովրդի խնդրանք... րե ինչ լռուրյուն էր աիրում երապարակին վրա՝ ձայն, մի ծպաում, մի երեխայի լաց չընդեաանց այդ գարմանալի նվագաեանդեը», - վերապատմում է Սարգարիա Բաթայանը իր բարեկամի լգամածը:

Յոթվեք ևկեղևու կիրակնօրյա պաաարագլ Շիրակի ժողովրդին մաաուցում են Խրիմյան վեեաիառն ու Կոմիտաս վարդապետը: Իսկ թե ի՞նչ ժողովուրդ էր եավաքվել եկեղեցու շուրջը, անկարելի էր պատմել: Այդ օրը եկեղեցի են եկած եղել ոչ միայն Ալեքսանդրապոլի ու եարեան գյուղերի հալաաացյալները, այլև Ջավախքից ու Ախալքալաքից՝ իրենց մաաադներով ու ջերմեռանդ աղոթքներով, եկել էին իրենց վեեաիառին ու «խաղ կանչալ վարդապետին» աեսնելու և լսելու:

Այս երաշք օրերի մասին ինձ պատմել է աաաիկիս քուրդը՝ Ֆրանկ Մարուկը, (այդպես էին նրան կոչում լեհինականցիները): Նա Կոմիտասին լսող երջանիկներից մեկն է եղել 1904-ին:

ՈՐՏԵՂ ԵՐԳ, ԱՅՆՏԵՂ ԷԼ ԿՈՄԻՏԱՍԸ

Կոմիտասը առաջնաներթ խնդիրներ ուներ. նրա գործունեության հիմնական առանցքն ու նպատակադրությունը, այնուամենայնիվ, մնում էր հայկական ռազմահարուստ ու ռազմազան ժողովրդական երգերի ու պարեղանակների հավաքագրումն ու մշակումը: Տարիներ շարունակ ապրելով ու աշխատելով Էջմիածնում՝ նա ասիքը բաց չէր թողնում շրջել Հայաստան աշխարհի գավառներն ու գյուղերը, գրի առնել ու մշակել հայ շինականի՝ դարերով ստեղծած երգեգմայլ մեղեդիները, որոնք ետագայում մշակվելով դարձան անգնահատելի գոհարներ, փրկվեցին անդատնալի կորուստից ու անթառամ փառքով պսակեցին հայ երգի մեծ երախտավարին՝ նրան դարձնելով հայոց երգի ու երաժշտության «անշեղի գանգակատուն»:

Ի դեպ, ճիշտ են նկատել որոշ ուսումնասիրողներ, որ հոգևորական լինելու հանգամանքը ոչ միայն չի խանգարել, այլև ավելի է օգնել Կոմիտասին ավելի ազատ մտաք ու ելք ունենալ հայ շինականի խրճիթը, ներկա լինել նրանց ծիսակատարություններին, ազգային տոնախմբություններին, քեֆերին ու խնջույքներին:

Ու ենչում է դեպ-գոռոման,

Որ վանքերը ենամենի,

Սառուտները մեկեն դառնան

Խրախճանքի արքշյա ու ցուփ երսպարակ,

Հարսանիքների ժամանակ նա ոչ միայն սեղան օրենող սուրբ եայրն էր, այլև եարսին հագցնելու, հարսի ու փեսայի գովքի, խաչեղորո ու հարսնաքրոջ հասցեներին արված գովեստներին ներկա գտնվող ամենացանկալի ու ամենասիրելի անճամպորությունը: Ահա թե ինչու են նրա մշակած երգերը այնքան ազգային, այնքան ինքնատիպ, այնքան բնական ու եսթուզուտ հայի եամար.

Սեր թագվորն է խաչ,

Խաչվառ խաչ ու մաչ,

Պսակն էր կարմիր,

Արևն էր կանաչ...

Ժողովրդական այս ռավականին պարզունակ երգը վեսագովքի ամենաեռառ ու տարածված խաղն էր, որ գրեթե ոչ մի դժվարություն չունեղ եղանակի պարզության և ռառերը հիշելու մեղ, որովհետև յոթ կարճ-կարճ քառատողերից ռաղկացած գովքում յուրաքանչյուր քառյակի տոաջին, երկրորդ և չորրորդ առղերը անընդհատ կրկնվում են, միայն երրորդ առղն է, որ մշում է փեսայի կարմիր պսակը, ապա՝ հագուստի աարրեր գույները՝ շալիկն էր կանաչ, չուխան էր կարմիր, շալվարն էր կապույտ, գոաին էր կարմիր, գուրպակ էր նախշուն: Միայն վերջին քառյակում գովերգում է նաև «երեղեն ձին ու թագվորը վրեն»:

Կոմիտասը լավ գիտեր, որ միևնույն երգը աարրեր շրջաններում, տարրեր գյուղերում, նույնիսկ աարրեր մարդկանց կողմից աարրեր ձեերով է կաաարվում և տարրեր մեղեղայնություն ունի: Այդ տաաաառով էլ նա սլետք է շրջեր տարրեր աարաձքներ, որպեսզի գրի առներ նաև միևնույն երգի աարրեր վարիացիաները:

Այդ աճաանը Կոմիտասը ձթագրել էր լինել Շիրակում, որովհետև զգում էր, որ իր եսկայական երգացանկում այդ՝ ավանդություններով ու ժողովրդական մշակույթով եարուստ լեռնաաշխարհի երգերի պակաս կա. թեև նա այդ երգերի մի մասը գրի էր առել ճեմարունական իր աշուկերաներից ու Էջմիաաին ախաի եկած շիրակցիներից, ռայց գա ռավակյան չէր այդ հյուրասեր ու հյուրընկալ ժողովրդի երգարվեստի աճրողական շաեմարանը ներկայացնելու: Այդ նպաաակով մի քանի այցելություններ էին աներաժեշտ. նա միայն երկու անգամ էր եղել Շիրակում՝ մեկ Բեռլինից վերադառնալիս, մեկ էլ՝ Խրիմյան Հայրիկի եես, այն էլ՝ կարճաաև, և եասցրել էր միայն մի 4-5 երգ ձայնագրել, իսկ եիմա արձակուրդներ են, ինքը դասերից ազաու է, իուկ հայ շինականի եամար ամնաեռուն օրերն են. սկալել է խոաեունձը, շուաուվ կսկալի կալուաուաը, եարս ու աղջիկ յայլաղներ են ռարձրացել: Ութենն սլետք է լինել նրանց մոա, լսել նրանց երգը՝ եենց աշխատանքի ընթացքում՝ խոար ենձելիս, կուղը կթելիս, ռանջար քաղելիս, եացաեատիկը աավանելիս...

Ու Կոմիասար ճանապարհ ընկավ դեպի Շիրակ... Նա գյուղից գյուղ շրջում էր ուսքով՝ իր փոքրիկ ուսապարկում ունենալով ոչ առատ սնունդ և երկու սավսն՝ մեկը գիշերները տակը փոխելու, մյուսը՝ վրան առնելու համար: Ընկերների պատմածով Կոմիտասը տանն էլ փափուկ անկողնում չէր քնում և ամառ-ձմեռ՝ մեջասենյակի լուսամուտը բաց. «Կոմիտասը սովորություն ուներ առանց բարձի, կարծր թախափ վրա քնելու մարմինը ուլիղ լիճակի մեջ պահելով, վերմակը մի սավսն էր միայն»-գրում է Հ. Աճառյանը:

Եվ ահա մեծ երգիչն ու բանաստեղծը Էջմիածնից Արագածոտն գավառով շրջելով՝ հասավ Ապարան, բարձրացավ Արագածի լանջերը. հայ գեղջուկն ու շինականը իրենց երգերով, քուրդ եուփիվներն իրենց բլբուլներով առատ նյութ մատուցեցին Կոմիասուին. նու ալատեղ երգերի շտեմարան էր հայանարեղել, նույնիսկ գիշերներ էր անցկացնում եուփիվների հետ՝ նրանց զարմացնելով իր սրինգի նվագով ու ամուշ երգով:

Արևը մայրամուտ թեքվելիս, նա էլ սարալանջից տուն իջնող շինականների հետ գյուղ էր իջնում ու գյուղում սկսվող երգին ու պարին ունկնկի լինում և հաճախ էլ կրկնել էլ տալիս երգը: Թեև գյուղացիներից ոմանք արանջում էին աշխատանքի ետուն ժամանակ վարդապետի համար երգեր ասել, թայց և այնպես ամենուրեք նրան սիրով էին ընդունում ու չէին ամաչում նրա ներկայությամբ երգել ու երգելով շուրջպարեր կազմակերպել: Իսկ ինքը, մի անկյուն նստած, հաճախ նույնիսկ ուսքի վրա, գրի էր առնում եղանակները: Նրա զգայուն ու բանաստեղծական եոգին ընկալում էր ու բյուրեղացնում ամեն մի հնչյուն, ամեն մի նրբերանգ: «Հաճախ նա ետև մյուսից, -գրում է Թերլեմեզյանը,-ինչպես եզան թռուռը, շղթաների ձայները, ջրերի գաեալիժումը, ուռների դոփյունը և այլն, սանդղագործում էր մոնումենտալ եղաժշտական զեղեցիություններ»:

Կոմիտասի նրբանկատ եոգին լսվ էր հասկանում գյուղացուն, զգում էր նրա սրտի բարախը, անծանոթի ներկայությամբ նրա սրտի թըթոումը, այդ նպասակով էլ, գեղջուկին չկաշկանդելու համար դյուրագգաց վաղապետը հաճախ աննկատելի կեղպով բարձրանում էր կտուրն ու սյնտեպից էր լսում երգը, դիտում պարը և գրառումներ կատարում:

Ահա գյուղական մի համեստ անակ, սուիրա ու սեղան, հալս ու փեսա, ջահել աղերք, տղջիկներ շաղմաղ, գոանա ու դեղ...

Դռելի առաջին գառն. ու գուռնայի առաջին կանչ.

Ու անդներից վեր են թռչում

Թիկունքը լայն, մեջքը բաղակ,

Բոյը թիլ-թիլ,

Բեղը ծիլ-ծիլ

Ջահել աղերք,

Տղամարդիկ՝ մացառոտրուք,

Կուրծքը փոշուտ,

Դեմքերն այրված,

Աչքերն այրող,

Հագած-կապած՝

Ուր փաթան կամ շալ-շալիկ,

Որը չուխա կամ արխայուղ

Հալս ու աղջիկ, ջահել կանայք ինչպե՞ս դիմանան այդ գայթակղությանը, ինչպե՞ս չարձագանքեն երիտասարդների կունչին ու չմիանան նրանց պարին.

Սատտնուս կաղմիղ ակը,

Հայ լե՛, լե՛, եսլայ լե՛,

Թոավ, ընկավ ձեր բակը.

Հո՛պայ գարկե ու քելե...

Եվ շարունակվում է գուգերգը: Իսկ հայր Կոմիասար, շատերից աննկատ, մայում էր ու գրում, գրում էր ու մայում և այդ եսիտեմ պարը նմանեցնում էր իր մշակած բազմաձայն երգերին, որտեղ առանձին ձայներ՝ ալտն ու սոպրանոն, աննորը ու բասը երբեմն միանում են՝ համաձուլվում, երբեմն անջատվում ու առանձին-առանձին գերում ու եուգում:

Տարեց մարդիկ, ընականարար, չէին կարող եանգիստ նստած մնալ, հիշերով իրենց ջանքերունը, իրենք էլ են պարի մեջ մտնում ու ջանքերին մի կողմ քշելով սկսում են՝

Երթամ Ստամբուլ,
Բերիմ փարա թուլ,
Իմ յարի եամար,
Առնիմ ջուխա մի սուլ.

Արի՛, յար՛, արի՛, խտով մի՛ մնա,
Աշխարհ մեռնել կա, մեզի չի մնա:

Նրանց անպատասխան չեն թողնում ասարեց կանայք. մտնում են շուրջպարի մեջ, ճկույթները միացնում իրար և դանդաղ ճոճվելով, ձեն ձենի ասլով ծորում են՝

Կանաչել են արաները,
Յերի, յերի յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ,
Թաժացել են դարդերը,
Յանդըմ, Շեկո՛ ջան...

Ու կամաց-կամաց աշխատացնում են պարի ուրիշը. ճկույթների վոխարեն մեջքերի վրա ձեռքերն են իրար ագուցում ու սկսում են շոռոքը, որը ըսվելու է հանգիստ շարժումներ է պահանջում, դայց դե ո՞վ արքան եամրերություն ունի, բուրդի ուրքերն ու ձեռքերը եո են գալիս, և անա ձեռքերը եետևից առաջ են գալիս, վերև-մերքև անում, ու նորից խմբերգ՝ պարի ուրիշով.

Կողպա ելան սելերը.
Կտրան եոգուս թելերը,
Կամաց քշեք սելերը,
Կասլեմ գուպիս թելերը:
Ալ էդնիմ, ալ էդնիմ,
Դոշիլ վրա խալ էդնիմ.
Թուշի պագնեմ գոր-գիշեր,
Ես քո սիրած յարոն եմ...

Կոմիտասը երանության մեջ էր. «Այս ինչ երաշք են մեր երգերն ու պարերը, այսքան երկար ժամանակ այս ժողովուրդը ինչպե՞ս է սրսեղ դրանք. չե՛ որ դարեր են անցել դրանց վրայով, քանի ա քանի սերունդներ են վոխվել. միայն ժամանակի ընթացքում ինչ-որ օտար ազդեցությունների են ենթարկվել. պարզապես դրանք պե՛տք է զանազան մուտաններից ու նեյմիներից ու թողնել գուտ ազգայինը»: Այս խոսքերի եեա էր Կոմիտասը, որ միաքը թուով Բեռլին՝ Արքանական դահլիճ, որտեղ հայ ժողովրդական երգերի ու պարեղանակների մասին իր կարդացած դասախոսությունը այնպես էր տպավորվել ունկնդիրների մեջ, այնպես էր եամոզել նրանց, որ նշանավոր երաժիշտ ու անսարան Լուի Լաուան չկաթարսնալով եհացմունքը թաքցնել, անկեղծորեն ասաց. «Լսելով ձեր սրբեղանակները, պատկեթացնում եմ արձանագործության ձևերն ու շնորեալի կեցվածքը...Եվ չգիտեմ՝ ինչ կլինեն այդ պարերի քնքշությունը արևմտյան կոշա մասների ասկ»:

Ժողովրդական սանդղագործությունների անխոնջ հավաքող ու քրանաջանորեն մշակուլ, Եվրոպայամ բարձրագույն երաժշտական կրթություն սաացած վարդապետը միաժամանակ մեծ անսարան էր ու եմուա գիանական: Նա ըրգմաթիվ գիտական եոդվածներ, երապարակային դասախոսություններ, մեթոդամանկավարժական աշխատություններ է թողել, որոնք ոչ միայն իր ժամանակին, այլև իրենից եեառ էլ ուղեցույց են եղել և կլինեն շաա երաժիշաների եամար: Այս անսակեաից չափազանց մեծ գործ է կատարել կանասլանայության Առաջնորդարանի միարան Արել վարդապետ Օղլուգյանը՝ ի մի եավաքելով ու մի գրքով երատարակելով Կոմիասս վարդապետի ձեռքով գրված բոլոր եոդվածներն ու ուսումնասիրությանները. «Ջանազանք» խորագրի ասկ գեաներված են նաև Վազների, Լիսաի՝ և Վերդիի մասին Կոմիասսի գրած արժեքավոր անսական եադվածները:

Ապարանից Կոմիասը Էջմիածին է վերադառնում գոն սրտով ու եարուսա «ավարով»: Էջմիածնում նա նախասրտրատվում է Թիֆլիսում կայնալիք եամերգին և

60 եռգսնոց երգչախումբով, հակառակ եռգևոր Սինուլի մերժմանը, մեկնում է Կովկասի Փալիզ (այդպես էին անվանում Թիֆլիսը): Այստեղ 3 եամեղզ է ապիս, որոնք ունենում են փայլուն հաջողություն:

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՌԻՃ

Թիֆլիսյան եամերգներից եեստ Կոմիտասի սառղջական վիճակը վատթարացավ. աննղը եանգիատ չէր ապիս: Բժիշկներն արգելում էին աշխատել, մինչե սեպտեմբեր նրան արգելել էին դասերի գնալ կամ քննությունների մասնակցել: Աշխատող, ստեղծագործող մարդու եամար չկա սվելի մեծ պատիժ, քան գամվել տնկողնուն ու ոչինչ չանել, իսկ ինքն ինչքան անելիքներ ունի, ի՞նչ ծրագրեր... Ախր պետք է գունի խուպերի բանալին, որով շատ բաներ կեայտնաբերի եայոց եինավուրց երգերի գանձարանում, ախր կիսատ է դեռ «Լնուշ» օպերան, (այդպես էլ չեասցրեց Թունանյանի եեա Լուի գնալ ու այդ երաշալի բնաշխարեն ուսումնասիրել), իսկ ծրագրում դեռ կան «Կարմիր Վարդան», «Մասնա ծոեր» ու «Քաղաքալարության վնասներ» օպերաների ուրվագծումները, եապա փարիզյան Աիջազգային զիաստողովը, եապա այնտեղ կարդացվելիք դասախոսությունները... Իսկ այդ բժիշկներն էլ արգելում են աշխատել: Ուրեմն, երևի թե եանգիսա պետք է, որպեսզի կագրուրվի, որ ծրագրերը կիսաա չմնան: Իսկ կագրուրման եամար լեռնային մաքուր օղ ու խաղաղ պայմաններ են եարկավոր, և այդսիսի պայմաններ շաաերն էին առաջարկում իրենց սիրելի ուսուցչին:

Վաեան Տեր-Առաքելյանին թվում էր, թե իրեն այդքան սիրող վարդապետը չի մերժի Վայոց ձոր գնալ, Ագաա գեաի գաեալեժ կարկաչը լսել, սաղարթախիտ ծառերի եովանու տակ անցկացնել ամառային եանգիստը:

Իր սաներից մեկ ուրիշը՝ սվելի գվարճասեր ու կատակարան, արկածներ սիրող Մեղոն Քրիշչյանը իր ուսուցչին սվելի եեռու անղ է երալիրում՝ իր նսխնիների երկիրը՝ Գողթան գավառ: Մյուսները նախընարում էին սվելի մոտիկ տեղեր, որովեեաև վարդապետին երկար ճանապարհորդել չէր կարելի:

Վարդապետը եղել էր արդեն Ալագյազի փեշերին, նրան ծանոթ էր Շիրակն իր եյուրասեր ու երաժշտական ժողովրդով, մանավանդ, որ նախորդ անգամ նա չէր եասցրել շիրակյան սքանչելի մեղեդիներից շաա բան ձայնագրել, ու նա եամաձայնեց նորից Շիրակ մեկնել իր սիրելի աշակերաններից մեկի՝ լուրջ ու խոեուն երիտասարդ Երվանդ Տեր-Սինասյանի եեա՝ նրա ծննդալայրում՝ եին սվանդույթներ ունեցող Դիչաղ գյուղում անցկացնելու իր ամառային եանգիսան ու շիրակյան եողում, Շիրակի գովաշունչ օղով կագրուրվելու:

Այսպիսով, ինքն իրեն արամադրելով, Կոմիտասը վճռում է գնալ Հառիճ: Մեկնելուց առաջ նա նամակ է գրում Փարիզ՝ իր սիրելի բարեկամ Մարգարիա Քարայանին. անղեկություն աալով իր եիվանդության և ամուտային եանգասի գնալու մասին, Կոմիտասը շարունակում է. «Ուրախությամբ կուղարկեմ իմ բարեկամ Օրրիին 100 երգ, սվելին կարող էի, բայց ձեռքիս աակ մի երկու անեեաաձգելի, կարևոր աշխատանք ունեմ: Խնդրում եմ, եթե կարելի է, իմանաք և նեղություն քաշեք ինձ եաղորդելու, թե մինչե երր պետք է եասցնեմ այդ երգերը. այս ամուան ամիսներին աշխատել չեմ կարող, եողնել եմ, թժիշկներն էլ արգելել են մինչե սեպտեմբերի վերջը պարապելը... Գործերս եաջող են գնում, փոքրիկ նվագախումբ եմ կագմել (orchestra) ճեմարանում. եույս ունեմ կամաց-կամաց ընդարձակել:

Երևի եաջողություն կունեեա Չեր՝ իմ մասին պ. Մանթաշյանին արած միջնորդագրությունը: Մեր շուրջը արեալիրք, մարդասպանություն, կողոպուտ, ալեր, երղեե. մի խոսքով՝ շունը աիրոջը չի ճանաչում. ամեն բան անորոշության մեջ է, ոչ մի սպաեովություն չկա, անբուրյունը իր գլուխը կոթցրել է...»

Այնուեեաև եաղորդում է, որ Շիրակի դաշա է գնալու ըր լսվագույն սաներից մեկի եեա, որը ծագումով Հառիճ գյուլից է՝ եայանի միջնադարյան Հառիճավանք եամալիրով: Այն եայանի կառույց է եղել դեռ 7-րդ դարից, որին կից գլխավոր եկեղեցին կառուցվել է 1201 թյին Չաքարե և Իվանե Երկայնարագուկների երամանով. այն խաչաձև գմբեթավոր մեծաչավու կառույց է՝ ենուց ի վեր եայանի վանքին կից դպրոցով, որաեդ սովորել են շաա նշանավոր մարղիկ, ինչպես Ավեաիք Իսաեակյանը, Երվանդ Տեր-Աինասյանը...

Հուլիսյան սարսափելի մի շուգ օր երկու ընկերներ, իրենց վտորկի ճամայուկներով, կառք են նստում ու, դուրս գալով փոշեկոյու Վաղարշապատից, ուղևորվում են դեպի Էջմիածին կայարան, նստում են Երևանից ժամանող գնացքը և վաղ առավոտյան հասնում Ալեքսանդրապոլ:

-Միրելի քաղաք է Ալեքսանդրապոլը,-ասաց Կոմիտասը, երբ իջան գնացքից ու առհասարակ աշխույժ թեյարաններ ու գինեաներ՝ մարդկանցով լցված. ամեն տեղ երգ ու երաժշտություն, ամեն տեղ աշխույժ անցուդարձ: Կառքով անցան մի քանի փողոցներ՝ ուղիղ ու երկայնածիղ՝ իրար կողքի շարված սևատաֆ ու կամուրջավոր աներով՝ կոտորներին սպիտակ աղավճիներ, լայն ու գեղեցիկ փայտաշեն դարպասներով:

-Նկատու՞մ ես, սիրելի՛ ուսուցիչ, այս քաղաքը ծուռուժուռ փողոցներով ու կավաշեն աներով Երևանին բոլորովին մնան չէ,-ասաց Երվանդը:

-Գիտեմ, սիրելի՛ Երվանդ, ես այստեղ ելուրընկալվել եմ մալ Հայոց Հայրիկի եետ: Ժողովուրդն էլ շատ տարբեր է Արարապայան դաշտի արևախոսնձ ու ձեռքը պինդ ժողովուրդից, դրանից բացի սրանք մի շատ լավ կողմ էլ ունեն. դա այն է, որ շատ երաժշտաաեեր են ու րամաստեղծական. դե, քեզ օրինակ մեղ Ավոն ու Ջիվանին, Արմեն ու Նիկողայոս Տիգրանըսները և, ով գիտե, դեռ ինչքան կան, որոնց չենք ճանաչում:

Երևի Կոմիտասը ցանկանում էր շարունակել խոսքը, երբ կառքը կանգ առավ իր եին րարեկամ Կյուրեղ Նավումյանի աան առաջ:

Նավումյանի ընտանիքի եամար մեծ ուրախություն էր այդպիսի թանկ ելուրեր ընդունելը. առաա սեղան՝ անմրցելի զարեքրով, եամով խորտիկներով, գյումրվա ընսիր խմորեղենով ու քաղցրավենիքներով: Անկաշկանդ ու զվարթ խոսակցություն՝ եամենված սրախոսություններով ու անեկդոտաներով, մալ երգերով ու գրույցներով: Իմանալով Կոմիտասի ժամանման մասին, եավաքվում են մալ եարևաններն ու տանտիրոջ ընկեր-րարեկամները:

Կոմիտասը չի մերժում ներկաների խնդրանքը և մի քանի երգով ուրախացնում է նրանց: Չեն նկատում, թե ինչպեա է ամրոդջ օրն անցնում: Ներկաներից գրագետները, որ թերթերում կարդացել էին թիֆլիսյան եամերգների մասին, շնորեավորում են եայր սուրբի եաջալությունները և րարեմաղթում, որ մույնը կրկնվի մալ գալիք հյուրախալերում:

-Ձեր քաղաքն էլ Թիֆլիսից պակաս չէ,-ասում է Կոմիտասը,-մինչև աուն եասնելը եարյուր տեղից երգի ու երաժշտության ձայն լսեցինք: Երևում է, որ ձեր գուսանները շատ են, րայց որ լսեցինք մալ աանկերեն, թաթարերեն ու արարական երգեր, սա էր ինձ եամար աարօրինակ:

-Հա՛յթ սուրբ, լսվ գիտեք, որ մեր քաղաքը արեելյան քաղաք է, և նրա դռները րաց են րոպր ազգերի առաջ. գայիս են, գնում են, վաճառում և առնում են: Դուք եո լավ գիտեք, որ գյումրեցի արեեսաալորների ձեռքի աշխաաանքները ոչ միայն Փաղիզ, այլև Ամերիկա էլ են եասել,-իրար լրացնելով գյուխ էին գովում հին գյումրեցիները:

-Հայր սուրբ ջան, խնդրեմ կը էսի մե կաոր փախլսվեն անուշ էնեք, էնքան եամով է օրա, ուաողը մեկն էլ կուան:

-Ես չեմ կասկածում ձեր շնորեքի վրա, եարսխանում ջան, րայց մինչե չերգես, քո վախալալան ուաող չկա,- կաաակում է Կոմիտասը:

-Հայր սուրբ ջան, էսօր դու կե, էրկու օր եեաո վարդավաոն է, ուխտի գուկանք Հաոիձ, էնքան երգենք, օը գայլեքդ տանինք:

Այս մտերմիկ խոսակցության պաեին չալպուաուրիկ կաաուն, փաթաթվելով վարդապաաի ոտքերին, անուշ մոմում էթ: Կոմիտասը վեղցրեց նրան, դրեց գիրկն ու սկսեց շոյել փայլուն մազերը:

-Հայր սուրբ, աշեա կո մեր կաաուն քեզի ինչըդ սիրեց, ինքն էլ կխնդրե, օր ուան ու քիչըմ էլ իրան աաս: Մեր կաաուն ամեն մարդու մոա չի էրթա: Կըսեն կաաուն մեմակ րարի մարդուն կսիրե: Հեաո կըսեն, օր կաաուն Ասաձու թաշկինակն է: Հաթաթ միշա կըսեն: Մոա րանը չի ըալի:

Ուրախ խոսակցությունը երկար կշարունակվեր, եթե մեծ մայրիկը իր՝ մեծի իրավունքով խոսակցությունը չընդեաաեր.

-Ժողովուրդ ջան, էսօրվա ետմար եերիք է, Հայր սուրբը իրա ընկերոջ եետ ճամիա է էկե, թող քիչըմ քնին, եանգստանան, մնացածն էլ էքվան թող մնա:

Կոմիտասը մեծ մայրիկին զգուշացնում է , որ իր եամար փավուկ անկուլին չպտտրասաի, որ ինքը սուփր է երկու սավանով քնել ու առանց բարձի:

-Հայր սուրբ, ջանիդ մեռնիմ, ախր առանց փափուկ յորդան-դոշակի ջանդ չի դինջանա: Խնդրեմ կը, թե Աստվածդ կսիրես, իմ խաթրու էսօր գողինքի մեջ քնի:

Հաջորդ օրը Կոմար Հայր սուրբին էին պատում կառապանը՝ իր գարդարված ձիերով ու մախշած կառքով, և երկու կոզակներ, որոնց քաղաքապետը որպես ուզեկցողներ էր տրամադրել, որպեսզի ճանապարհին պատվաթժան հյուրերին անեանգստացնողներ չլինեն:

Կառքը դանդաղ էր առաջ գնում: Իր մտքերով տարված տարեց գյումրեցի կառասրսը եանկարծ նկատեց, որ կառքի կողքով մի պատանի է անցնում:

-Տղա՛ ջան, դալի՛կ ջան, ընչի՞ պատամադով չես քելե...

-Պատամադն ի՞նչ է,-հարցրեց Կոմիտասը Երվանդին:

-Հայր սուրբ, նկատում եք չէ՞, որ փողոցի երկու կողքերին, նրա երկարությամբ, փողոցից մի քիչ դարձր, տափակ մեծ-մեծ սալաքարեր են շարված, որպեսզի մարդիկ դրանց վրայով քայլեն. և՛ ապանով է, և՛ տնճրեալքերի մեջ չեն ընկնի, մաքրությունն էլ՝ իր եերթին:

-Ա՛յ աղա, յե ասա այս գյումրեցիները եվտպուցիներ են, է՛լի: Այ, որ գնաս Գեորգիա՛ն՝ ուսումդ շարունակելու. նույն դամր կտեսնես այնտեղ: Միայն ես այդ դարը չհասկացա. առաջին անգամ եմ լսում: Ի՞նչ կոլորիտով քաղաք է, և ինչ համով-եռտով են խոսում: Սրանց լեզուն Հրաչյա Աճառյանը լավ կեասկանա, գիտես չէ, որ ես ուսանողներին պարտադրում եմ, որ իրենց ընկալվալքերից երգեր ըերեն, Հրաչյան էլ պարտադրում է, որ իրենց բարբառները գրի առնեն ու ըերեն. դասնով էլ չի բավարարվում, տղաներին խոսեցնում է իրենց բարբառներով ու նշումներ կաաարում իր ընդեանուր տեարում: Գիտես, չէ՞. որ մա Վանի բարբառի մասին դիրք գրեց իր վանեցի ուսանողներից նյութեր հավաքելով ու նրանց խոսեցնելով:

Նա մեր ազգը պարծանքն է, մա աիտանական աշխատասեր է ու կեասնի իր մպատակին, ինչպես ես՝ իմին: Մեք չորս տարի միասին եմք աշխատել ու լում ընկերություն եմք արել: Մեր վեեափառը նրան նույնպես շատ է սիրում. եաճախ էր գիշերները իր մոա կանչում ու մինչե նույս գրույց անում: Ես Հրաչյային իմ կյանքից շատ դրվագներ եմ պատմել, մա էլ ինձ: Ես միտյմ նրան եմ պատմել, որ Գեորգիայում ուսումս ավարտելուց եետո Բեռլինի օպերային թատրոնի անօրենը ինձ առաջարկեց ամսական 1000 մարկ ռոմիկով՝ որպես մեանկատար երգիչ, աշխատելու թատրոնում, թայց ես նարատակներ ունեի՝ ծառայել միայն իմ ժողովրդին: Աճառյանին էլ Միտն էր կանչում Պետերբուրգ, նույնպես չգնաց, մա Սորթոնում էլ չուզեց մնալ՝ եայագիառության ամրիտնում աշխատելու: «Ավելի լավ եմ եամարում մնալ աղքատ ուսուցիչ և ապրել ու ծառայել իմ եարագատ ժողովրդի մեջ, քան թե գնալ Ռուսաստան»-պատասխանել է մա ակադեմիկոս Մադին: Նա առասպելական եիշողություն և երաշալի խոսություն ունի: Աեա դրա եեա կապված մի դեպք պատմեմ...»:

Բայց կարքը արդեն տեղ էր եասել, և Կոմիտասը այդ դեպքը այդպես էլ չպատմեց, որովեեա և այստեղ արդեն ազատ ժամանակ չունեցավ:

Պատմական Հառիճավանքը կառուցված է մի գեղեցիկ վայրում՝ չքնաղ ընապասկերով. այն գտնվում է Արագած լեռան եարավային լանջին՝ վեեաշուք ու գեղեցիկ ձորի պոնկին:

Հաջորդ օրը ժողովուրդը տոնելու էր իր ամենասիրելի և ավանդական տոներից մեկը՝ Վտրդավառը:

Վտրդավառի տոնախմբությունը, ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը, գուռման ու դեռը, պարն ու շուրջպարը Կոմիտասին մոռացնել տվին անեղ ու եիվանդություն: Այս ամենը նրա եամար ամենալավ ըժշկությունն էր՝ կազդուրիչ օդի ու գյուղական անարաս սննդի եեա:

Գնալով վանքի բակը լցվում է դազմությամբ. գալիս եմ ռանչպարներ ու արեեսաավորներ, ծերեր ու երեխաներ, եարսներ ու աղջիկներ, նորապսակներ ու

սիրահարվածներ, մաև արքունքի եսասած տղաներ ու աղջիկներ՝ այստեղ իրենց եամար կյանքի ընկեր փնարելու:

-Երվանդ, դու իմ ամենալավ աշակերաններից ես եղել, միշտ է, ձայնել չես, բայց դու ի՞նչ անես, դա ատովածային շնորհ է: Քեզանից գոն էին մաև Հրայան ու Աբեղյանը, իսկ Մանանդյանը քեզ եես մեծ եույսեր է կապել, որ կրթությունը կշարունակես Եվրոպայում ու ամալայման լավ պատմաբան կամ փիլիսոփա կդառնաս: Ես չեմ մոռացել մաև քո ռուսերենի արտասանությունը: Պուշկին այնպես էիր արտասանում, կարծես թե դու գրած լինեիր:

Մինչ Կոմիսարը վերեկշում էր Երվանդի ուսանողական ասրինեղը, դեռի ու գուռնայի ձայնը աշխարհ է բռնում, և կամաց-կամաց բոլորում է շուրջայարը: Խայտարղետ տալազենելով եարսների ու առօրինեոի երգն ու սլարը, տղաների՝ պարի մեջ մառնելն ու պարուեիների խաղիկներին պաասախանելը եիացնում էին Կոմիսարին. մա իրեն գգում էր ինչպես ձուկը՝ քրում: «Ժողովրդական ալս երգերն ու մանիները երաշալի գոեարներ են, և ամալայման սլետը է ամեն կերպ ձայնագրել ու տարածել. չէ՞ որ դրանք երաշքներ են», -մտածում էր Կոմիսարը, երբ ականջին եասած երգի մեջ ինչ-որ քրդական մեղեղի նկատեց.

Ալ յալուղս կորավ ձեր դուռ,

Փոթոթել է սրախ մրմուռ,

Բախտը ինձի գցեց էս կուռ,

Տանո՛ ջան,

Սիրու՛ն աղա, աուր յալուղս:

Քրդական երգեցողության ազդեցությունը Կոմիսարն ավելի շատ գգաց աղսյի պաասախանում ու մտքում դրան պատճառարանող բացատրություն գտավ, Բոլորովին էլ գարմանալի չէ, որ կողք-կողքի ապրող, եամատեղ աշխատող ժողովուրդների մեղեղները ներթափանցում են իրար մեջ. իր գողձն էլ եենց այն է, որ եալկակառը գտի, մաքրի օսար տարրերից ու թողնի գարրում ազգայինը:

Նա ալո մասին ասաց Տեր-Մինասյանին և սարալի քառյալի ազդեցության ավելի նմանությունը բացատրեց այն եանգամանքով, որ եալ և քուրդ տղամարդիկ միասին են ոչխար պաեում, միասին են կսպուկուա անում, միասին են խտա ենձում, մի խոսքով, դա եամատեղ աշխատանքի արդյունք է:

Ալ յալուղդ ես չգտա,

Երղվում եմ, Ասաված վկա,

Ով գաել է, թող բերի աա,

Ջանո՛ ջան, սիրու՛ն ջան,

Սիրու՛ն աղջիկ, քո յալուղդ:

Երգը Կոմիսարին շաա դուր եկավ, անմիջաուգես ձայնագրեց:

Նա ոչ միայն երգերն ու պարեղանակներն էր ձայնագրում ու պաեում ծոցագրպանում, ալև եատուկ նշումներ էր անում, թե որ երգը որաեղ է լսել, ինչ պայմաններում, նկարագրում էր մաև պաեը, առիթը: Աեա թե ինչ է գրում ալո օրվա մասին. «Վարդավառի սոնին, -գրում է Կոմիսարը, -ուխա էր եկել մեծ բազմություն: Ուխտին գուռուադի աղջիկները, նորաեարսներն ու տղսները, ինչպես սովորույթ է, պար են բռնում, խաղ կապում ու երգում.

Վարդ եմ քաղել շալիորով,

Ջան, յարո՛ ջան,

Վեր եմ դրել մաղերով,

Ջան, յարո՛ ջան,

Տեանեմ՝ յարս գալիս է,

Ջան, յարո՛ ջան,

Մտաջ գնամ աաղերով:

Ջան, յարո՛ ջան,

Ջան, Մարո՛ ջան:

Ալս երաշալի առնալսմության մեջ երկու բան դուր չէր գալիս նրաճաշակ երաժշտին.

-Չե՞ս նկատում,-դիմում է նա Երվանդին,-ուխտատեղին կորցրել է իր բուն նշանակությունը և դարձել է կերուխումի վայր: Մեկ էլ՝ մեծանոց են բերել գուռնեն: Ժողովուրդն ասում է՝ գուռնի ձենը եենվից է քաղցր: Ես այդ եենվին էլ համաձայն չեմ...զգվելի է այդ գուռնայի զոզոան ձայնը, պսսսի միջից էլ թափանցում է: Ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս, որ մեր բնական, բանաստեղծական ու գողարիկ պարերին մեծ հարված է տվել և եիմա էլ աալիս է այդ ալլանդակ, անճաշակ և կարծր գուռնան:

-Հա՛յր սուրբ, կարծես Չեր այդքան չսիրած գուռնան եայկական գործիք էլ չէ:

-Իհարկե եայկական չէ. դա Լինկ-Թեմուրի ժամանակներից, մոնղոլ-թաթարներից է մնացել մեզ: Նկատած կլինես անսլայման, որ մեր ժողովուրդը վաս երգող-նվագողներին «գուռնաչի» է ասում. ուրեմն դեռ ազնիվ ճաշակը մնացել է:

-Ինչպե՞ս չեմ նկատել, Հա՛յր սուրբ, դուք էլ եաճախ վատ երգողներին էիք «գուռնաչի» ասում:

-Լավ ես եիշում, Երվանդ, մեկ այդ բառն էի շատ գործածում, մեկ էլ՝ քերթեքերե, որ մոռնալ է նշանակում: Հիմա էլ իմ երեխաներին եաճախ այդ կոշականով և՛մ դիմում. դա ինձ եամար սիրո արտահայտություն է:

-Վարդապետ, ես ձեր նրբաճաշակությանը քաջածանոթ եմ: Դուք շատ եք սիրում սրինգը և ինչքան գիտեմ, միշտ Չեզ մոտ եք պահում:

-Բա՛, իեարկե, սրինգը ազնիվ նվագադաս է և բուն եայկական ծագում ունի: Սրինգի մասին ես մեր պամիչները մոտ եմ կարդացել: Հիմա լավ չեմ եիշում որ պամիչի, բայց նրանք եիշաաակում են, որ փող էին փշում ու սրինգ նվագում: Ես միշտ ինձ մոտ եմ պահում այդ երաշալի գործիքը, ախը նրա ենչյունները ա՛վելի մոտ եմ մարդու սքսին, աեա եիմա էլ այն իմ ծոցագրպանում է: Բյուրականում Խրիմյան վեեաիաոին եանդիպելուց եեաո, երբ ընկերներով բարձրացանք Արագյազ, եղանք քրդերի վրաններում, ու երբ ես նքանց եամար մի քանի քրդական երգեր երգեցի, նրանք շատ ուրախացան ու ինձ նվիրեցին այս երաշք գործիքը, որով կարող ես ումեն եասակի երգ ու երաժշատություն նվագել, ընդեուպ մի՛նչ եղասական:

Իր խոսքի եեա նա եանեց սրինգն ու Բախի խորալներից մի կաոը նվագեց:

-Ափսո՛ս, դու Թիֆլիսում չէիր, որ իմանայիր, թե թիֆլիսյան այդ քազմազզ ու խսաապաեանց եանդիսուաեը ինչպեա ընդունեց իմ սրնգի՝ «Ոչիարի կանչը»: Երվա՛նդ, ինչպեա գիտեա, ես երավիրված եմ եկող աաղի մասնակցելու փարիզյան Միջազգային երաժշաական փաոաաոնին. այնանդ պեաք է երկու զեկուցում կարդամ եայկական ժայռվրդական և եոզեոը երաժշատության մասին և պեաք է Փարիզի եայ ոաանողներից երգչախումբ կազմեմ ու մեր երգերը մաաուցեմ եվրոպացիներին. բաա ոքում, երգերը պեաք է գուզաեեո կաաարվեմ իմ զեկուցումներին, որպեազի իմ ասածնեթը ա՛վելի եասկանալի ու ըմբռնելի լինեն: Իսկ վերջում ես նրանց իմ սրինգով պեաք է ապացուցեմ, որ եայկական երաժշատությունը բուն ազգային է և ոչ մի կապ չունի եունաարաբական, կամ թուրք-թաթարական երաժշատության եեա, ինչպեա կարծում եմ որոշ բթամիաներ:

Կոմիաասը չէր ա՛վաաել իր խոսքը, երբ ալանջին եասան քիչ այն կողմ՝ ծաոերի աակ շուրջպար բոնաո ալջիկների ու աղաների մանիները՝

Յա՛ր, մի գնա յայեմ,

Անաեր կմնա մայեմ...

Իսկ մյուս կողմում մի փոքրիկ պարախումբ երգում էր «Սև է չոբանի շունը»: Ա՛վելի եենվից ենչում էր՝

Գնա՛, արի՛, մա՛ն արի,

Երի, երի յանդըմ օ՛յ, օ՛յ,

Դու իմ սրաին դուր արի,

Յանդըմ, Շեկո՛ջան, օ՛յ...

-Երվա՛նդ,-դարձավ ընկերոջը Կոմիասը,-դու երգերի աեքսաներից զլխի ես ընկնում, չէ՞, թե դրանցից որը քաղաքային ծագում ունի, որը՝ գյուղական:

-Հա՛յր սուրբ, դս բնական է, այդպեա էլ պեաք է լինի. «Յա՛ր, մի գնա յայեմ» պեաք է, որ քաղաքի աոռիեո երգեր, բայց նույն երգերը երգում են թե՛ գյուղում և թե՛ քաղաքում:

-Իհարկէ, դա ճիշտ է,-հասաաանց Կոմիասարը,-հենց դրա եամար էլ այդ երգերը ժողովրդական են կոչվում:

Վարդավառի այդ պայծառ օրը շատ արդյունավետ անցավ. Կոմիասարը ահագին երգեր ու խաղիկներ էր ձայնագրել: Բայց նա դժգոհ էր «զառնայից», որ փչացնում էր գեղջկական երաշալի մեղեդին՝ իր ականջ սողցող անդուր ու միապաղաղ ուժգին փչոցներով:

Վարդավառի առնի եաջորդ օրը մեռելոց էր. Կոմիասարը խնդրում է Երվանդ Տեր-Մինասյանի եղբորը, որ գնա գյուղ և հաջորդ օրը հարսներ ու աղջիկների բերի՝ առանց միսգի, որպեսզի ինքը գեղջկական երգերը լռի միայն բնական լինակում՝ բնածին ու անադարա: Խնդրում է, որ այդ օրը տղամարդիկ չմասնակցեն երգ ու պարին, որովհետև ըրգամսիրոճ երաժիշարը լավ զիտեր, որ տայ երգի ակունքը գյուղն է, իսկ գյուղում էլ անխստն ու մարտը երգեր առեղծողներն ու կրողները եիմնականում գյուղական աղջիկներն ու կանայք են: Դե տղամարդիկ մեծ մասամբ կապված են դրսի եեա, հաճախ լինում են քաղաքներում ու ըում աշուղների կամ այլ խստնածին երգեր, մինչդեռ կանայք, մեծ մասամբ առանին կյանք են վարում, և նրանց ականջներին օտար ենչյուններ համարյա թի չեն եասնում: Նրանք են հայ երգի իսկական ավանդաարսները:

Հաջորդ օրը վանքի բակում միայն հարսներ ու աղջիկներ էին՝ երկներանգ շորերով ու գունավոր թաշկինակներով: «Այ, այժմ,-գրում է Կոմիասարը,-սկսեցինք հայրենի սրաալի երգեր լսել և եարագաա ուխա անել: Ես, արդեն թուղթն ու մասիտը զաարասա, դուրս էի եկել շինության սալաեաաակ աանիքը...»: Մի սիրունաանս եարս, ըսա երևուլթին ամենաեամարձակը և լսով պարողը, ծաղկավոր թաշկինակը թավաեարելով ըոնեց մի ցանել աղջկա ճեոքը, սա էլ՝ մյուսինը, ե զարի դասաան պաարասա էր. մի թեթև շարժում տեղում, ապա՝ աջ ու ձախ, և, նախ դանդաղ, ապա գորանալով թնդում է երգը.

Գնա՛, գնա՛, գալիս եմ, Թե՛լո,

Ես քո թարգը ապիս չեմ, Թե՛լո,

Աման, Թե՛լո՛, Թե՛լո՛ ջան, սիրուն Թե՛լո՛, Թե՛լո՛ ջան

Թե՛լո՛ ...

Մի քանի շրջան կաարելով, պարախումըրը սվելի է մեծանում, և նոր երգողներ են ձայնակցում՝ ավելի բարձր ու զվարթ՝

Կանաչ արար հաց աաըա, աման Թե՛լո՛, Թե՛լո,

Յարիս անսա, եա դաոա, սիրուն Թե՛լո՛, Թե՛լո՛ ջան, Թե՛լո՛ ...

Ու նույն երգը եղանգավորումներ էը սասնում, երբ պարի մեջ էին մանում նոր պարզներ ու երգողներ. Կոմիասարը ըոպոր աարբերակները նշում էր, որպեսզի դրանք եեաազայում մշակի ու մի ընդհանար անսքի թերի:

Հաջորդ պարեղըրը աարբերվում էր «Թե՛լո»-ից: Սա կաարվում էր ավելի ոիթնով ու գրեթե ստանց թովալու.

Թագվորի՛ մեր, դուս արի,

Տես, քեզ, ինչեը ենք ըերե,

Ամեն մի երկաաըր աարբերը աղջիկներ էին ասում ու ամեն նախադասությունից եեաո խումըը կրկնում էր «Թագվորի մեր դուս արի...» կրկներգը, իսկ վերջին նախադասության մեջ սյնալիսի ուժ ու կորով էին դնում, որ «դրմվտղ» բառի արաարբերումը թնդացնում էր շրջակայքը, և դրա ոիթնով բորտըր ոարբերը միանգամից ուժգին խիում էին գեանին ու կարուկ կանգ աոնում:

Եվ այսպես՝ երգին ու պարին վերջ չկար...Այդ օրը Կոմիասարը ցնծության մեջ էր. նրա ուրախությանը չաղի ու սանման չկար. նրա «ավսըը» երբեք այդքան ծանր ու բազմազան չէր եղել: Նա գրի էր առել 34 երգ՝ մեկ օրում:

Երբ նկաանց, որ պարողները բավական եոզնել էին ու ուզում էին եանգատանալ, Կոմիասարը իջավ կաուրից, մոանցավ աղջիկներին ու խնդրեց «Թե՛լո»-ի աոաջին երգած աարբերակներից մեկը կրկնել: Աոարկեցին, թե «ըրոնք լավը չեն»: «Մինչե անգամ զարմանում էին,-գրում է Կոմիասարը,-որ մի խաղ ասող վարդապետ ոչինչ բաների եեակից է ընկել»:

Օրը այդքան արդյունավետ անցկացնելուց եետո սեղանատանը համեստ ճաշկերույթ էին պատրաստել, ներկա էր նաև Կյուրեղ վարդապետը՝ իր Գյումրվու գովական գարեջրով և մեծ մայրիկի՝ եակակապես Կոմիտաս վարդապետի եամար պատրաստած վախճավատով ու տեսակ-տեսակ շարագով: «Մենայկ մաղդ է վարդապետը, էս տեսակ րաներ էնոր դուր գուքան», -ասել էր իր տղային մայրիկը ու սրառավիրել, որ վերադարձին, առանց իրեն հանդիպելու, «րիրդանց չերթան»:

Կոմիտասի արամադրությունը շատ րարձր էր, հիվանդության հետքերն անգամ չկային, և թեև խմելու հետ սեր չունեցր, րայց այդ օրը մի լավ գարեջուր խմեց ու նոր գրած երգերից երգեց՝ ցույց տալով միաժամանակ, թե որ սրսրը եարս ու աղջիկ ինչպես էին սրսրում:

Կոմիտասի ետոհնյան այս օրերի մասին, շատ ուշ՝ մոտ 65 ւարի եետու, Երվանդ Գալուստովիչը (այդպես էին նրան կոչում Ակադեմիայի Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բոլոր աշխատողները, որտեղ նու աշխատեց մինչև մահկանացուն կնքելը՝ 1974թ.) պատմել է գյումրեցի արձակագիր Հովհաննես Մելքոնյանին: Նա էլ մի հաճելի հուշ է սարքել ու տպագրել «Գարուն» հանդեսի 1969 թվի 4-րդ համարում՝ Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ:

Ըստ Տեր-Մինասյանի հուշերի, Կոմիտասը, որ խմում էր, լաց էր լինում: Այդ օրն էլ մի քանի անգամ վաթաթվել է իրեն, լաց է եղել ու երգել:

Տեր-Մինասյանի պատմելով՝ Կոմիտասի հետ Հաոհնում անցկացնում են 6 շարաթ. մեկ-մեկ էլ շրջում էին գյուղերում, ծանոթանում մարդկանց կենցաղին, վարք ու բարքին, և ինչքան հնարավոր էր լինում՝ երգեր ու խաղիկներ հավաքում: Աետ այդպիսի մի դեսքի մասին է պատմում ինքը՝ Կոմիտաս վարդապետը. նա գողունի սկանջալոր է լինում, թե ինչպես գյուղական աանիքի վրա նստած մի շափահաս աղջիկ աթար է թխում ու մի տխուր երգ երգում:

Մարիկ ջան, ինչ էնե քո րալեն,
Մարիկ ջան, մարիկ ջան,
Հարցրու իմ եպեն...

Չայնագրելով երգի այս հատվածը՝ վաղապետն սպասում է, որ աղջիկը կշարունակի, րայց «հանկարծ մի պատով գոռում է ու ցած կանչում աղջկան: Անիծեցի պուռավիին, - գրում է Կոմիտասը, - որ խանգարեց: Այնուհետև սկանջալոր րուսն էր, ոայց էլ երգի ձայն չլսեցի»:

Հ Մելքոնյանի պատմելով՝ վանահայրը սպիտակ, սիրուն սագեր էր պետում: Մի օր Կոմիտասն ասում է.

-Է, ջանրմ, մնանկ հաց ու պանիր ուտելով չրլար: Սագերը վրկեցին Հոոմը, մեզի ալ սյիսի վրկեն:

Ակնարկը հասկանալի էր. վանահայրը սագերից մեկը մորթում է, ու այդ օրը քեֆ են անում:

Հաջորդ օրը Կոմիտասը ասար ոուրլի է աալիս մեկին և ուղարկում սաթ՝ գաո րերելու: Բերում են ասաներկու գաո, վարդապետը գարմանում է, թե ի՞նչ պետք է անեն այդքան գաոները: Գյուղացի մի պասանու փող է աուլիս և նրան կարգում իրեն գաոնարած և ումեն օր քեֆ ու ուրախություններ է անում լեոնային մաքուր ու կազդուրիչ օդում: Կոմիտասը լրիվ կազդուրվեց, աոողջացավ ու նորից Երվանդ Գալուստովիչի եետ ուղևորվեց Ալեքսանդրապոլ՝ Թիֆլիսից ժամունող Խրիմյան Հայրիկին դիմավորելու:

Նորից Կյուրեղ վարդապետի հյուրընկալ հարկի սասկ, նորից գյումրիական քաղցը խոսք ու գրույց, նորից սրաուբաց կերուխում՝ մինչև Խրիմյանի՝ Թիֆլիսից Գյումրի ժամանելը:

Հա՛յր սուրր ջան, հագիվ քիչրմ ջանի ես էկել, քանիմ վախտ էլ մեր տունը մնա, է՛լի, - սիրալիր Կոմիտասին է դիմում մեծ մայրիկն ու պարծենում, որ նմուն հյուր ունենալը իրենց համար մեծ պատիվ է:

Սակայն, չորս օր հետո գնուցրով Գյումրի է ժամանում Խրիմյան Հայրիկը. և նույն գնացրով միասին նույն օրը հասնում են Էջմիածին:

Գնացքի հարմարավետ խցիկը թարձրաստիճան եռգևորականներին արամադրում էր մաերմիկ գրույցի և ապավորությունների վոխանակման:

Հայր Կոմիտաս, աչքով չտամ, դավականին կազրուրվել ես, եանգաաացած տեսք ունես, երևի լավ են պանել քեզ այս մի ամսվա ընթացքում,-խոսակցությունն սկսեց վեհափառ Հայրապետը:

Դժգոհ չեմ, Վեհափառ, Շիրակի ժողովուրդը երևի լրիվ տարբերվում է մեր մյուս գավառների ու քաղաքների բնակիչներից. նախ՝ շատ սրտարաց են ու հյուրասեր, ասրս՝ ժողովրդական բան ու բառի, երգ ու աադի, զվարճախոսությունների շտեմարան է այս երկիրը, դրա եամար էլ Ատոված իրենց սրաով ավել է . դաշտերը այսպես բերքսաաա է արել. Շաաակեր Շարային միայն Շիրակի ամրարներն են կշաացրել: Վեհափառ, ափսոս, Դուք քիչ եք մնացել այս երկրամ. այս ժողովուրդը արլ մի ամսվա ընթացքում ինձ այնքան նյութ ավեց, որ ես այդքանը հագիվ թե հավաքեի մեկ տարվա ընթացքում:

Այդ թուրը շաա լավ, Կոմիասա՛ս, բայց դու լավ գիանես, որ կարևորը քանակը չէ: Օրինակ, լաածդ երգերում ու մանիներում կրկնությունները շաա չե՛ն:

Ինչ խոսք, որ կան կրկնություններ, բայց ամեն կրկնության մեջ էլ մի նրբերանգ, մի շեղում կա, ինչպես տեքստային, այնպես էլ եղանակային առումով, և որ սկսում էին, էլ վերջ չկար: Օրինակ՝ աղջիկներից մեկը «Թեյո» երգի այնքան տարբերակներ ասաց, որ բնկերտեհներից մեկը դիտողություն արեց, ասելով. «Աղջի, խոմ քեզի դուամիչ չեն էրե, դստրար աու, մե բանըմ էլ մենք ըսենք»:

«Դուամիչ» բառը Վեեր չեասկացավ.

Այդ ի՞նչ անամոք բառ են ասել իրար քո ներկայությունը, Հայր սուրբ:

Դա թուրուլին էլ անեարմար բառ չէ, սիրելի՛դ իմ Վեե: Իրենց թարրաոով այդ բառը լսրել է նշանակում: Օրինակ, պաանֆոնը որ դրեցին սեղանին ու մի քանի ժողովրդական երգեր նփսգեցին, եանկարծ երգը չավարտված, ձայնը կտրվեց, կողքից մեկը դիտողություն արեց. «լավ դուամիչ չես ավել»:

Այաոեդ Կոմիասան իր նկատառումներն արեց հայկական երգերի վերարերյալ.

Մեր հայրական երգերը, Վեեուփառ Տեր, ավելի կարուկ ու խրոխա են, չունեն երկարաշունչ ծավալում. մեր նեղ ձորերը, փոքրիկ եովիաները թույլ չեն ավել, որ գեղջուկի առաջ լայն ասպարեզ բացվի: Այնինչ ոուտական ժողովրդական երգերի մեջ մենք աեսնում ենք երկրի ընդարձակությունը:

Եվ որպես իր ասածի աուացույց Կոմիասաը ցածր ձայնով մի սիրուն ու տարածվող, ոուտական անծայրածիր աափասաանների պես ձգվող քաոաաող երգեց:

Ճիշտ ես նկատել, Կոմիասա՛ս, բայց այդ ձգվող երգերում ձանձրույթ ու նեյնլոմ չկա, ալ գուրսլ ու սիրուն ձայն և մեղեդի:

Այո՛, սիրուն են ոուտական երգերը:Իսկ մեր երգերի մեջ խրոխա լեռների վեեությունից բացի աեսնում ենք նաև բնությունից վոխ առնված արձագանք, միայնություն, շրջապատող բնության ողջ պաակերը: Ահա այս ամենը, սիրելի՛ Վեհափառ, ես պեաք է կարողանամ դրսևորել իմ մշակումներում, ուրող դեպքերում պեաք է եարազատ մնալ ժողովրդի եոգուն ու մաքին:

Խոսք բացվեց նաև երկրի վրճակի ու քաղաքական կյանքի մասին:

Դժվար ժամանակներ են, սիրելի՛ Կոմիասա, եթերի վիճակը խաոն է. մեծ աերությունները իրար կոկորդ են կրծում, իսկ թե ինչ է լինելու, միայն սուրբ երկնավորը գիտե: Ժողովուրդն է մեաք. ոաքի աակ չգնա...

ԿՈՍԻՏԱՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ԱՅՅԸ ՇԻՐԱԿ

1913-ի եունիսին հայրենի երկրի կարոաը Կոմիասաին Պուսից բերում է իր սուրբ օրրանը: Նա վեթադարձել էր մայր եողի վրա ապրելու և սանդձագործելու: Մակայն քսան աարի Մայր Աթոռի Միարանության անդամ եղած, ճեմարանում երաշալի քաոաձայն երգչախումբ կազմակերպած, բազմաթիվ անդերում երաշալի եամերգներ աված, Եվրոպան ու Իաալիան նվաճած, Պուսի եասարակայնությանն ու քաղաքական այրերին, բազմաթիվ եթերների դեսպանների եհացրած Կոմիասաին Մայր Աթոռի՝«Նորին Միջակություն միարանությունը». (Պ. Սևակի խոսքերն են) և անձամբ Գևորգ Ե կաթուղկոսը շաա

սառնությամբ են ընդունում: Կոմիտասը խստագույնս վիրավորված էր կաթողիկոսի այն հարցումից, թե՛ «ե՞րբ ես եկել, ե՞րբ ես գնում»: Փռուզվում է Մեծ հայրենասերի հողին. նա որոշում է մեկընդմիջտ հրաժարվել Էջմիածնից, գերադասում է թուրքերի մեջ ապրելը և որոշում է անմիջապես վերադառնալ Պոլիս: Բայց հայրենի եողն ու երգը նրան երկու սամիս պահում են նոր երգեր հավաքելու համար: Եվ նա այդ երկու ամսում նորից շրջում է մոտակա գյուղերն ու շրջանները և հարյուրից ավելի նոր երգեր է գրի առնում: Լինում է Բզդիխում, Գառնիբազարում, Բլուրականում, Գավառում, Վանաձորում, Կոտայքում ու Շիրակում:

Պրկված նյարդերն հանգստացնելու, որոշ ժամանակ խաղաղվելու համար նա որոշում է մի քանի օրով հանգստանալ Ղարաքիլիսայի գեղատեսիլ բնության գրկում, իր ճեմարանական ընկեր Սալիբիդոն Մելիքյանի ասնը: Այս մասին իր եռյակում սրստմում է Կոմիտասի սաներից մեկը՝ Մեղրոն Քրիշչյանը իր «Անմար կանթեղ» գրքում (Երևան, 1969), իսկ նրան էլ 1958-ին պատմել է իր դասընկեր Խուշատուր Կանայանը, որը 1913-ի ամռանը ընտանիքով հանգստանում էր Ղարաքիլիսայում: Նրա պատմելով՝ Կոմիտասն այստեղ հյուրընկալվել էր Սալիբիդոն Մելիքյանի ասնը, որանդ նրա նկատմամբ արտակարգ եռգատարություն է ցուցաբերվել: Այդ ամառ այստեղ էր հանգստանում նաև Կոմիտասի առսաց լուզր դասախոս, արդեն հայտնի բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որը Երվանդ Տեր-Մինասյանի փեսան էր: Այստեղ՝ իր ընկերների միջավայրում, Կոմիտասն իրեն թավալան լավ էր զգում. միշտ պտույտի էին գնում Վանաձորի անասունները կամ բարձրանում, Դիմաց թաղամասի կանաչ տարածության մեջ նստում ու եիշում ճեմարանական այն գեղեցիկ օրերը, երբ գաեակսղում էին Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոսն ու նրան հաջորդած Խրիմյուսն Հայրիկը: Երկուսին էլ ժողովուրդը շատ էր սիրում, իսկ «այս ապիկարը չսիրվեց, որովհետև սեփական խեղ չունի և լավր վաաից չի աարբերում, միայն իր վտրի մասին է մտածում,-ասում էր դառնացած Կոմիտասը Գևորգ Ե-ի մասին ու շարունակում,-այլսր իմ հայրենիքից ինձ եեռանալ սսիպում է ամենայն հայոց «վայ» կաթողիկոս Սուրենյանը, որր նաև շատերին է եեռացրել ճեմարանից: Գիտեմ՝ ժողովտղոն էլ նրան չի սիրում»:

Կոմիտասը Ղարաքիլիսայից անցնում է իր սիրելի Ապարանը՝ նորից նոր երգեր հավաքելու: Օգոստոսի 8-ին Կոմիտասը արդեն Ապարանի գյուղերում էր: Այստեղ էլ նա մի քանի օրով հյուրընկալվում է իր ընկեր ու բարեկամ վարդապետ Բենիկ Եղիազարյանի տանը: «Աի երջանիկ օր,-գրում է Բենիկ վարդապետը,-հանկարծ Կոմիտասը իմ ասն դռանը ձիուց վար իջավ և ձին հանձնեց եեան եկած մարդուն... Պառկեցինք պարանգիս ծառերու եովանու տակ ու սկսվեցավ մեր գրույցը, արաբական եեքիաթներից ավելի երկար գրույցը, որով ուզում էինք, կարծես տարիների անջաման ցավը լուցնել»: Այստեղ Կոմիտասը նորից է պատմում կաթողիկոսի՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած դժեհ վերաբերմունքի մասին, ասելով, որ մման քանձրամիա մարդը ի գորու չէ եասկանալու իր տաղանդի ուժը, կամ էլ շարությունից է այդպես վարվում իր եեա. և ասում է, որ սրաի ցավով պեաք է եեռանա այդ ճղճիմ միջավայրից, որովհետև առ մքնուրաում այլևս շնչել եեմարավոր չէ: Այս ամենի մասին Կոմիտասն ավելի մանրամասնորեն գրում է իր սիրելի թարեկամներ Արշակ Չոպանյանին ու Մարգարիա Բարայանին:

Կոմիտասն Ապարանում մնում է երեք-չորս օր. նրան են այցելում ինչպես տեղաբնակներ, այնպես էլ Մշո դաշաից գաղթածներ:

- Հայր սուրբ, քեզի համար շաա նոր աաղեր ունենք,-ասում էին ոանչպարներն ու շրջապատում նրան:

- Հերթով գրի կառնեմ, ինչքան կարող եք շաա աաղեր ասեք: Շաա եմ կարտել ձեր երգերին, դրանցով ինձ վերադարձրիք հայրենիք,-ասում է վարդապետն ու անուշ ժպտում թուրին:

Այդ մի քանի օրերին Կոմիտասը Ապարանի գյուղերից գրի առավ եետևյալ երգերը՝ «Երևան թաղ եմ արել», «Աարեն կուգա ջուխաղմ դոչ», «Ալազոյոց աչերոյ», «Սև ա չորանի շունը», «Ջուխտ սարի եովին մեռնիմ», «Ձինվոր աարան Կարուին», «Ճրագը վառա, վառա», «Վայ քյամարա», «Մաղաթ մի՛ գնա, յար», «Ապարանը քարոա ա», «Կապուա բուաակն եեծել եմ», «Առնեմ, էրթամ իմ յարը», «Այ աղա, մեր գեղցի» և էլի ուրիշ երգեր,

որոնք չեն հիշատակվում:

Ապարանից Կոմիտասը վերադառնում է Էջմիածին, մանուկ Սայր Տաճար, խնդրում ամենայն երկնավորին, որ արդարև ու մեղավորը նա ջոկի, երաժեշտ է աախս իր սիրելի սաներին, մտերիմ ընկերներին ու բարեկամներին, եավաքում է իր վերջին իրերը և վերսպարձի եույսը կորցրած, սրաի ցավով թողնում է իր սիրելի կրթօջախը, թողնում է Սայր Աթոռը, եայրենի երկիրն ու ժողովրդին և գնացք է նստում ու օգոստոսի 12-ին լինում է Թիֆլիսում, այստեղից էլ՝ Պոլիս:

Կոմիտասը եեոասես ու իմաստուն մարդ էր և գիտեր, որ այդ անառակ քաղաքն ու ամենաաղանդակ կասավարությունը եայերին եանդուրժել չեն կարող, նա վաղուց էլ լսել՝ «Թուրքիան միայն թուրքերին» կարգախոսը: Եվ Կոմիտասի նման խեղուկ մարդը չէր սխալվել: Ու եկավ այդ օրը՝ 1915, ապրիլ:

Օ՛, գարնան ամիս, ուսրերու ապրիլ,
Դեռ, որ դերում ես ծաղիկներ ու կյանք,-
Ինչու՞ ես դարձել մահվան տարելից...
Ապրելու ապրիլ, ինչու՞ է մեռնում
Գարնան սպասող մի ողջ ժողովուրդ,
Գարնան օրերին, օրը ցերեկով,
Աշիարեին ի աես, աչքի աակ աստծո...
Ո՛վ արգարություն՝ն, ես թքել եմ քո...

Երեք շարաթ Կոմիտասը տառապեց արսորի ճամփաներին, Չանդըրի արսորավայրում ակննատես եղավ աեազարհուր տեսարանների, ու սիրտը չլիմացավ դրան: Դեսպանորդների միջամաությամբ Կոմիտասին վերադարձրին...կենդանի, բայց ոչ ապրելու, այլ տառապերո համար. Ու տառապեց Կոմիտասը ուղիղ 20 աարի...Տառապեց Պոլլի ու Փարիզի եոգեթուժարաններում և իր մահկանացուն կնքեց 1935-ի եոկաեմբերի 21-ի առավոադան ժամը 6-ին՝ 66 աարեկան հասակում: Նրա ապակեպատ գոնաված աճյունը պուեվում էր Փարիզի Ժան Գուժան եկեղեցու նկուղում և մեկ աարի եեաո տեղափոխվում է Հայաստան ու ամփոփում իր սիրած Արապատայան դաշտում՝ Սասիսեերի ու Արաղածեերի ուղիղ մեջտեղում՝ Չանգվի ափին, իր աոունը կրող պանթեոնում:

КОМИТАС В ШИРАКЕ

Резюме

Х. Бадибян

Статья приурочена к 130-летию юбилею Великого Комитаса. Впервые столь детально описываются посещения в Ширак и в частности Александрополь великого собирателя и непревзойденного исполнителя армянских народных песен, его незабываемые встречи с местной интеллигенцией и с жителями деревень подножия Арагаца. Эти посещения стали для Комитаса основой собрания и обработки многих новых народных напевов и песен, а так же - ряда ценных статей и публичных лекций.